

olmak üzere basit bir formül verilmiştir. Burada λ , gezegenin çıkış düğümünden olan boylamıdır; gezegenin β enlemi ise boylamın bu fonksiyonuna bağlıdır. Zîcde 829-830 yılları için yirmi dört yıldızın ekliptik (λ , β) ve ekvator (α , δ) koordinatları yer almaktadır. Ayrıca söz konusu zîcde, Yezdicerd 380 (1012) yılına ait on sekiz yıldızın konumu ilk verilen yıldızların enlem değerlerine presesyon düzeltimi eklenerek verilmiştir. Her bir yıldızın ekvator koordinatları, gündüz yayı, gündüz yayının sinüsü, meridyen yüksekliği ve meridyen yüksekliğinin sinüsü tabloya eklenmiştir. Diğer bir tabloda ise gezegenlerin üçlü konumu, haddi (ekliptik üzerinde astrolojik bir nokta), yükselimi gibi astrolojik bölge-lerdeki konumları verilmiştir.

ez-Zicü'l-mümtehan yazıldığı dönemden itibaren büyük ilgi görmüş, Sâbit b. Kurre esere bir giriş yazmış, Ebü'l-Hasan İbn Yûnus *ez-Zicü'l-Hâkimî*'sinin temel kaynaklarından olan bu zîci Mısır için yeniden düzenlemiştir. *Toledo Tabloları*'nın (*Tuleytula Zici / el-Ezyâcû't-Tuleytiliyye*) yazarı İbnü'z-Zerkâle ise ekliptiğin eğimini ve bazı kesin değerleri aynı kitap-
tan çıkarmıştır. Escorial nüshası incelen-
diğinde burada yer alan tabloların hangisinin gerçekte *ez-Zicü'l-mümtehan*'a ait olduğunun belirlenmesi zordur. Bu tablo-
lardan beşi Yahyâ b. Ebû Mansûr'a, diğ-
leri daha sonra yaşayan İbnü'l-A'lem ve Kûşyâr b. Lebbân'a atfedilmektedir.

Eserin bazı kısımları yayımlanmıştır. Juan Vernet *ez-Zicü'l-mümtehan*'ın bir böl-
lümünü 1956'da ("Las Tabulae Probatae",
Homenaje a Millás-Vallcrosa, II [Barcelona
1956], s. 501-522; yeniden basımı: *Estu-
dios Sobre Historia de la Ciencia Medieval*,
Barcelona-Bellaterra 1979, s. 191-212), E.
S. Kennedy zîcin önemli başlıklarını aynı
yılıda ("A Survey of Islamic Astronomical
Tables", *Transactions of the American Phi-
losophical Society*, XLVI/2 [Philadelphia
1956], s. 145-147) yayımlamıştır. Ayrıca zî-
cin yahudi takvimi kısmını İspanyolca ola-
rak Juan Vernet ("Un Antiguo Tratado Sob-
re el Calendario Judío en las "Tabulae Pro-
batae", *Sefarad*, 14 [Madrid 1954], s. 59-
78), güneş tutulmasına ait bölümünü E. S.
Kennedy ve Nâzım Fâris ("The Solar Ec-
lipse Technique of Yahyâ b. Abi Manşûr",
Journal for the History of Astronomy, I/1
[Cambridge 1970], s. 20-38; yeniden bası-
mı: *Studies in the Islamic Exact Sciences*,
Beyrut 1983, s. 185-203), ay tablolarını Ha-
la Salam ve E. S. Kennedy ("Solar and Lu-
nar Tables in Early Islamic Astronomy",
JAOS, LXXXVII [1967], s. 492-497), güneş

ez-Zicü'l-
mümtehan'ın
ilk iki sayfası
(Madrid
Biblioteca
del Escorial,
MS Arabe,
nr. 927)

denklemlerini E. S. Kennedy ("The Solar Equation in the Zij of Yahyâ b. Abi Manşûr", *Prismata: Festschrift für Willy Hartner*, Wiesbaden 1977, s. 183-186) neşretmiştir. *ez-Zicü'l-mümtehan*'ın tamamı 1986'da E. S. Kennedy'nin önsözü ile tıpkı basım şek-
linde Fuat Sezgin tarafından yayımlanmış-
tır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ b. Ebû Mansûr, *ez-Zicü'l-Me'mûni el-mümtehan* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986; Fergânî, *The Elements of Astronomy: Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esası* (trc. ve nşr. Yavuz Unat), Harvard 1998, neşredenin girişi, s. 11, 22; Suter, *Die Mathematiker*, s. 14; Sartori, *Introduction*, I, 545, 566; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988, s. 79, 170, 172, 264; a.mlf., "Habeş el Hâsib'in 'el Dimişki' Adıyla Maruf Zici'nin Mukaddimesi", *DTCFD*, XIII/4 (1955), s. 133-145; J. Vernet, "Yahyâ ibn Abi Manşûr", *DSB*, XIV, 537-538; E. S. Kennedy, "A Survey of Islamic Astronomical Tables", *Transactions of the American Philosophical Society*, XLVI/2, Philadelphia 1956, s. 123-177; a.mlf. – Nazım Fâris, "The Solar Eclipse Technique of Yahyâ b. Abi Manşûr", *Journal for the History of Astronomy*, I/1, Cambridge 1970, s. 20-38.

YAVUZ UNAT

ZİGETVAR

(bk. SİGETVAR).

ZİHAFA ve İLLET

(الزحاف والعلقة)

Aruz vezinlerinin
aslı tef'ilelerinde meydana gelip
fer'i tef'ileleri ve fer'i vezinleri
oluşturan değişiklikler.

Sözlükte "yürümek, (çocuk) emekleyerek yürümek, (yorgun deve) tabanını sürüyerek yürümek" anlamındaki *zihâfa*, iki harf arasından düşen veya sâkin kılınan

harf sebebiyle bu iki harfin birbirine sür-
nerek kavuşması ilgisıyla bu ismin verildi-
ği kaydedilir (*Kâmûs Tercümesi*, III, 600-
601). Sözlükte illet "hastalık, hasar" de-
mekdir. Tef'ilelerde zorunlu olan bu tür de-
ğişiklikler, girdiği bünyenin yakasını bırak-
mayan veya o bünyede hasara yol açan
hastalığa benzetildiği için bu adla anılmış-
tır. Aruz vezinleri, "tef'ile" adı verilen ve
"f-a-l" (ف ع ل) kökünden türetilen on ya-
pay kalıptan bir veya ikisinin mısra ve be-
yitlerde belirli miktarda tekrar edilmesiy-
le meydana gelir. Bu aslı tef'ilelerden ikisi
beş, sekizi yedi harfli. Beşliler fâilün ve
feülün; yedililer mefâilün, müfâaletün, mü-
tefâilün, mef'ûlâtü, müstef'ilün, müstef'i
lün, fâilâtün ve fâi lâtün şeklindedir. Bey-
tin ilk mısraının sonundaki tef'ileye "aruz",
ikinci mısraın sonundakine "darb", diğer
tef'ilelere de "haşiv" adı verilir. Her tef'ile
"sebeb" (çadır ipi) ve "vetid" (çadır kazığı)
diye adlandırılan alt birimlerden oluşur.
Sebeb iki harfli, vetid ise üç harfli birim-
lerdir. İki harfin ikisi de harekeliyse söyle-
niş zorluğu yüzünden "sâkil sebeb", ikinci
harf sâkin ise "hafif sebeb", üç harften or-
tadaki sâkinse "mefrûk vetid", sonuncu
sâkinse "mecmû' vetid" diye anılır. Örnek
olarak "مستغفلن" tef'ilesi iki hafif sebeble
(مغس + تف) bir mecmû' vetidden (علن) mey-
dana gelmiştir. Son dört tef'ilenin farklı ya-
zılışı, sebeblerin sıralanışıyla vetidlerin tü-
rünü ve sıralanışını etkilediğinden zihaf ve
illet uygulamaları da buna göre değişir.

Genelde aslı tef'ilenin âhengini bozma-
yan değişiklikler zihaf ve illet adıyla iki te-
mel kategoriye ayrılır. Çoğunlukla haşiv
tef'ilelerinde olmakla birlikte beytin bütün
tef'ilelerine girebilen, her beyitte icrası ge-
nellikle ihtiyarî kabul edilen değişikliklere
zihaf denir. Kasidenin sadece aruz ve darb
tef'ilelerinde teşekkül eden ve bütün be-
yitlerde icrası zorunlu sayılan değişikliklerle-

re de illet adı verilir. Zihaf, sebeblerin ikinci harflerinde meydana gelen değişiklikler olduğundan tef'ilelerin iki, dört, beş ve yedinci harflerinde bulunur, diğer harflerinde görülmez. Bir tef'ile bünyesinde vetid başta ise zihaf beş ve yedinci harflerde, ortada ise iki ve yedinci harflerde, sonda ise iki ve dördüncü harflerde gerçekleşir. Meselâ “فعلن” ve “مفاعيلن” vezinlerinde vetid başta, zihaf nûn ve yâ harflerinde, “فاعلاتن”-de vetid ortada, zihaf elif ve nûn harflerinde, “مستفعِلن”-de vetid sonda, zihaf sîn ve fâ harflerindedir. Zihaf, teşekkül ettiği sebebin ikinci harfi harekeliyse onu sâkin kılmak veya düşürmek, sâkinse düşürmek suretiyle gerçekleşir. Zihaf türü değişikliklerin temel amacı harf eksiltmek ve sâkin kılmakla aslî tef'ileye göre daha hafif bir fer'i tef'ile elde etmektir. Bundan dolayı “feûlün”-de nûn, “mefûlâtûn”-de vâv, “müstefîlün”-de sîn, “mefâilün”-de yâ, “fâilün”-de elif, “müfâaletün”-de lâm, “fâilâtün”-de nûn, “müfâaletün”-de tâ ve “nûn”-un düşürülmesi şeklindeki zihaf uygulamalarıyla aslî tef'ileye göre daha hafif fer'i tef'ileler ortaya çıkmıştır (İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 275). Zihaf tef'ileye “müzâhaf / müzevhaf” tef'ile adı verilir.

Zihaf Çeşitleri. Zihaf değişiklikleri müfred (basit, yalın) ve müzdevic (birleşik) olmak üzere iki kategoride incelenir. A) Müfred Zihaf. Müfred zihaf bir tef'ilenin tek sebebinde meydana gelirken müzdevic zihaf iki sebebe gerçekleşir. Müfred zihaf tef'ilenin ikinci harfinde oluşan habn, izmâr, vaks, dördüncü harfinde oluşan tay (tayy), beşinci harfinde oluşan kabz, asb, akl ve yedinci harfinde oluşan keff (keff) terimleriyle ifade edilen sekiz değişikliği kapsar. 1. Habn. Tef'ilenin sâkin olan ikinci harfinin düşürülmesidir, bu tef'ile “mahbûn” (kısaltılmış giysi) diye anılır. Habn remel, medîd, basît ve mütedârek bahirlerinde “فاعِلن” “elif”-inin düşürülmesiyle “فعلن”, basît, recez, serî ve münserihten “مستفعِلن” “sîn”-inin düşürülmesiyle “مفعِلن” şeklinde gerçekleşir, bu da pratikte vezindeşi olan “مفاعِلن”-e aktarılır. Hafif ve mücteste “مستفعِلن” “sîn”-inin düşürülmesiyle “مفعِلن”-e dönüşür, bu da “مفاعِلن”-e aktarılır. Medîd, remel, hafif, mücteste “فاعلاتن” “elif”-inin düşürülmesiyle “فعلاتن” sağlanır. Serî, münserih ve muktedabda “مفعولات” “fâ”-sının düşürülmesiyle “مفعولات” elde edilir, bu da uygulamada vezindeşi olan “مفاعِلن”-e aktarılır. 2. Izmâr. Sadece kâmil bahrinde “مفاعِلن” tef'ilesinin harekeli olan ikinci harfinin sâkin kılınmasıdır. Bu suretle “مفاعِلن” elde edilir, bu da uygulamada vezindeşi olan “مستفعِلن”-e aktarılır. Izmâr uygulanmış

tef'ileye “muzmar” (zamir işlevli) denilir; burada “ت” harfinin harekeli veya sâkin kılınması ihtiyarî olduğu gibi zâhir isim yerine zamir kullanmak da ihtiyarîdir. Etimolojik ilgi bu benzeşmeye dayandırılmıştır (Lisânü'l-‘Arab, “zmr” md.). 3. Vaks. Yalnız kâmil bahrinde “مفاعِلن” tef'ilesinin harekeli olan ikinci harfinin düşürülmesidir. Böylece “مفاعِلن” elde edilmiş olur. Vaks uygulanmış tef'ileye “mekûs” (boynu kırık) adı verilir, çünkü tef'ile, anılan harfin düşürülmesiyle boynu kırılan kimseye benzetilmiştir. 4. Tay (Tayy). Tef'ilenin sâkin olan dördüncü harfinin düşürülmesidir. Tay basit, serî, münserih, recez ve muktedab bahirlerinde “مستفعِلن” “fâ”-sının düşürülmesiyle “مستفعِلن” elde edilir, bu da uygulamada “مفعِلن”-e aktarılır. Münserih, serî ve muktedabda “مفعولات”-dan “vâv”-ın düşürülmesiyle “مفعلات” sağlanır. Bu da pratikte vezindeşi olan “فاعلات”-e aktarılır. Tay uygulanmış tef'ileye “matviyy” (dürülmüş) denir. 5. Kabz. Tef'ilenin sâkin olan beşinci harfinin düşürülmesidir. Bu nevi zihaf hezec ve muzâride “مفاعِلن”-den “yâ”-nın düşürülmesiyle “مفاعِلن”-e, tavîl ve mütekâribde “فعلن”-den “nûn”-un düşürülmesiyle “فعلن”-e dönüştürülmesi şeklinde görülür. Kabz uygulanmış tef'ile “makbûz” (büzülmüş) diye anılır, tef'ile beşinci harfinin düşürülmesiyle büzülmüş hale düşürülmüştür. 6. Asb. Tef'ilenin harekeli olan beşinci harfinin sâkin kılınmasıdır. Bu da yalnız vâfir bahrinde “مفاعِلن” “lâm”-ının sâkin kılınmasıyla “مفاعِلن”-e, bunun da uygulamada vezindeşi olan “مفاعِلن”-e aktarılması şeklinde görülür. Asb uygulanmış tef'ileye “ma'sûb” (bağlanmış) adı verilir. 7. Akl. Tef'ilenin harekeli olan beşinci harfinin düşürülmesiyle oluşur. Sadece vâfirdeki “مفاعِلن” “lâm”-ının düşürülmesiyle “مفاعِلن”-e, bunun da uygulamada “مفاعِلن”-e aktarılması şeklinde görülür. Akl uygulanmış tef'ile “ma'kûl” (engellenmiş) diye anılır. 8. Kef (Keff). Sâkin olan yedinci harfin düşürülmesi demektir. Şu dört tef'ilede sondaki “nûn”-un düşürülmesiyle uygulanır: Medîd, remel, hafif ve mücteste “فاعلاتن”; hezec, muzâri ve tavîlde “مفاعِلن”; muzâride “فاعلاتن”; hafif ve mücteste “مستفعِلن” ve “مستفعِلن”. Kef uygulanan tef'ileye “mekfûf” (bordürlü / şeritli) denir.

B) Müzdevic Zihaf. 1. Habl. Habn ve tayın birlikte uygulanmasıyla tef'ilede sâkin olan ikinci harf ile (habn) yine sâkin olan dördüncü harfin (tay) düşürülmesidir. Bu da “مفاعِلن”-den sîn ve “fâ”-nın düşürülmesiyle “متعلن”-e, uygulamada ise “فعلتن”-e aktarılması, ayrıca “مفعولات”-tan fâ ve “vâv”-ın düşürülmesiyle “معات”, uygula-

mada “معات” elde edilmesiyle oluşur. Bu örnekler recez, serî, basît ve münserih bahirlerinde görülür. Böyle tef'ileye “mahbûl” (aklı bozulmuş) denir. 2. Hazl. Sadece kâmil bahrinde “مفاعِلن”-de izmâr ve tayyın birlikte uygulanmasıdır. Hazle “cezl”-de denir. Buna göre tef'ilede ikinci harf olan tâ sâkin kılınıp dördüncü harf olan “elif”-in düşürülmesi suretiyle “متفعِلن” elde edilir, uygulamada ise “مفعِلن”-e dönüşür. Hazl uygulanmış tef'ileye “mahzûl” (kesilmiş, kesikli) denilir. 3. Şekl. Tef'ilede habn ve keffin birlikte uygulanmasıdır. Buna göre tef'iledeki ikinci ile yedinci sâkin harfler düşürülür. Bu durumda “فاعلاتن” → “فعلات”-ye, “مفاعِلن” → “متفعِلن”-ye (uygulamada مفاعل) ve “مستفعِلن” → “متفعِلن”-ye (uygulamada مفاعل) dönüşür. Şekl uygulanmış tef'ile “meşkûl” (iki ayağı köstekli at) diye anılır. 4. Naks. Sadece vâfir bahrinde “مفاعِلن” tef'ilesinde asb ve keffin birlikte uygulanmasıdır. Buna göre beşinci harf (lâm) sâkin kılınıp (asb), son harf (nûn) düşürülür (keff). Neticede tef'ile “مفاعِلت”-e, bu da uygulamada “مفاعِلن”-e dönüşür. Naks uygulanmış tef'ileye menkûs (eksiltilmiş) adı verilir.

İllet ve Çeşitleri. Kasidenin sadece mısra sonu tef'ilelerine (aruz-darb) hem sebebe hem de vetidlere dahil olabilen, genellikle kasidenin tamamında uygulanması zorunlu olan, harf eklemek ve harf düşürmek şeklindeki değişikliklere “illet” denir. İllet türü değişime uğramış tef'ileye “ma'lûl” (hastalanmış, hasarlı) adı verilir. İllet harf düşürmek (naks) ve harf eklemek (ziyâde) şeklinde iki kategoriye ayrılır. A) Naks İletleri. 1. Hazf. Tef'ilenin sonundaki hafif sebebin düşürülmesidir. Bu işlemde mütekârib bahrindeki “فعلن” aslî tef'ilesi “فحو”-ya, uygulamada vezindeşi olan “فعل”-e, tavîl ve hezecde “مفاعِلن” aslî tef'ilesi “مفاعي”-ye, uygulamada “فعلن”-e, medîd, remel ve hafif bahirlerinde “فاعلاتن” tef'ilesi “فاعلا”-ya, bu da uygulamada “فاعِلن”-e dönüşür. Hazf uygulanan tef'ileye “mahzûf” (düşürülmüş) denilir. 2. Hazz / hazez. Tef'ilenin sonundaki mecmû' vetidi düşürmektir. Buna göre kâmil bahrindeki “مفاعِلن” aslî tef'ilesi “متفا”-ya, bu da uygulamada “فعلن” şekline dönüşür. Hazez uygulanmış tef'ileye “ehazz / hazzâ” (kesilmiş, kökten koparılmış) adı verilir. 3. Katf. Hazf ve asbın birleştiği bir değişiklik olup tef'ile sonundaki hafif sebebi düşürmek ve harekeli beşinci harfi sâkin kılmak suretiyle gerçekleşir. Buna göre vâfirdeki “مüfâaletün” aslî tef'ilesi ← “مفاعِلن” → “مفاعِلت”-e dönüşür. Katf uygulananmış tef'ileye “maktûf” (-meyvedevşirilmiş, koparılmış) denir. 4. Kat'. Tef'ile

sonundaki mecmû' vetidin sâkin olan harfini düşürmek, kalan son harfini sâkin kılmaktır. Buna göre basit ve muhdesteki "fâilün" aslî tef'ilesi = فاعل ← فاعل ← فاعل "فاعل"e; kâmildeki "mütefâilün" ← متفاعل ← متفاعل "متفاعل"e; kâmildeki "mütefâilün" ise ← مستفاعل ← مستفاعل "مستفاعل"e dönüşür. Recezdeki "müstef'ilün" ise ← مستفعل ← مستفعل "مستفعل"e dönüşür. Kat' uygulanmış tef'ile "maktû'" (kesikli) diye anılır. 5. Kasr. Tef'ile sonundaki haffif sebebin sâkin harfini düşürmek, harekeli harfini sâkin kılmaktır. Buna göre mütekâribde "فعل ← فعل ← فعل" = فعل ← فعل ← فعل, medîd ve remelde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", haffifin meczûunda (bir tef'ilesi düşmüş vezin) "مفعول ← مفعول ← مفعول" = مفعول ← مفعول ← مفعول şekline dönüşür. Kasr uygulanmış tef'ileye "maksûr" (kısaltılmış) denilmesi bu durumdaki tef'ilenin maksûr isim konumunda olmasındandır. 6. Kasm. Vâfirdeki "müfâaletün"ün ilk harfini düşürmek, harekeli olan beşinci harfini, sâkin kılmaktır. Buna göre "مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن" = مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن şeklinde değişime uğrar. Kasm uygulanmış tef'ileye "aksam" (ön dişleri yansından kırık keçi) denir. 7. Vakf. Tef'ilenin sonundaki mefrûk vetidden harekeli olan yedinci harfi sâkin kılmaktır. Bu da münserihin menhûkünde (tef'ileleri eksiltilmiş vezin) ve serî' bahrinde bulunur: ← مفعولات. "مفعولات" Buna dördüncü harfin düşürülmesi de dahil olabilir. Bu durumda "مفعولات ← مفعولات ← مفعولات" = مفعولات ← مفعولات ← مفعولات şekline dönüşür. Vakf uygulanmış tef'ileye "mekûf" (duraklı) adı verilir. 8. Salm. Serî' bahrinde "mef'ûlâtü'nün sonundaki mefrûk vetidi düşürmektir. Bu işlemde ← مفعولات "مفعولات"e dönüşür. Salm uygulanmış tef'ile "aslam / salmâ'" (kökünden kesilmiş) diye anılır. 9. Hal' / kebl. Tef'ilede habn ve kat'ın birlikte uygulanmasıdır. Buna göre basit bahrindeki "مستفعلن"de sâkin olan ikinci harf ile sondaki mecmû' vetidin sâkin harfi düşürülür ve geri kalan tef'ilenin harekeli olan son harfi sâkin kılınır. Bu durumda tef'iledeki değişim ← متفاعل "متفاعل"e dönüşür. Bu değişim ← متفاعل ← متفاعل şeklinde gerçekleşir. Bu değişim ← متفاعل ← متفاعل "متفاعل"e dönüşür. Söz konusu değişime uğramış tef'ileye "mekşûf / meksûf" (örtüsü kaldırılıp açığa çıkarılmış) adı verilir. Çünkü bu değişimde mefrûk vetidin harekeli olan son harfi düşür-

rülünce vetidden geri kalan iki harf haffif sebebe şeklinde açığa çıkarılır. 11. Betr. Hazf ve kat'ın birlikte uygulanmasıdır. Buna göre tef'ilenin sonundaki haffif sebebe düşürülür, mecmû' vetidin sâkin harfi de düşürülüp önü sâkin kılınır. Bu durumda mütekâribde "فعل ← فعل ← فعل" = فعل ← فعل ← فعل, medîdde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" = فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن şeklinde değişim gerçekleşir. Betr uygulanmış tef'ile "ebter / betrâ'" (sonu olmayan / kuyruğu kesik) diye anılır.

B) Ziyâde İletleri. Tef'ile sonuna bir veya iki harfin eklenmesiyle elde edilen ziyâde illetleri beyitlerin ikinci mısra sonu tef'ilelerinde meydana gelir. 1. Terfil. Tef'ile sonundaki mecmû' vetide haffif sebebe "ن" ilâve etmektir. Kâmil bahrinin meczûunda "متفاعلتن ← متفاعلتن ← متفاعلتن", mütedârekin meczûunda "فاعلتن ← فاعلتن ← فاعلتن" = فاعلتن ← فاعلتن ← فاعلتن şekline dönüşür. Terfil uygulanmış tef'ileye "müreffel" (eteği uzatılmış giysi) denir. 2. Tezyil / izâle. Tef'ile sonundaki mecmû' vetide sâkin bir harf (ن) eklemektir. Buna göre kâmil bahrinin meczûunda "متفاعلتن ← متفاعلتن ← متفاعلتن", mütedârekin meczûunda "فاعلتن ← فاعلتن ← فاعلتن", basîtin meczûunda "مستفعلن ← مستفعلن ← مستفعلن" = مستفعلن ← مستفعلن ← مستفعلن şeklinde uygulanır. Bu durumdaki tef'ileye "müzeyyel / müzâl" (eteği uzatılmış) adı verilir. 3. Tesbîğ / isbâğ. Tef'ile sonundaki haffif sebebe sâkin harf (ن) eklemektir. Buna göre remelin meczûunda ve nâdiren haffif bahrinde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" = فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن dönüşür. Bu tür değişime uğramış tef'ile "müsebbâğ / müsbağ" (uzatılmış, genişletilmiş) diye anılır.

Zihaf Konumlu İlet Türleri. Bu tür değişiklikler, sebeplerin ikinci harfinde değil vetidlerde gerçekleştiği için illet nevinden sayılmakla birlikte kasidenin bütün beyitlerinde uygulama zorunluluğu bulunmaması yönüyle zihaf türü değişikliğe benzetilmiştir. 1. Teş'is. Mecmû' vetidin ilk harfini düşürmektir. Buna göre haffif ve müctes bahirlerinde ikinci mısra son tef'ilesinde ayn harfinin düşürülmesiyle ← فاعلاتن "فاعلاتن", "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" = فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن mütedârekte de yine aynın düşürülmesiyle "فاعلتن ← فاعلتن ← فاعلتن" = فاعلتن ← فاعلتن ← فاعلتن şeklinde değişim gerçekleşir. Bu tür tef'ileye "mûşa'as" (dağıtılmış) denilmesinin sebebi ortadaki harfinin düşmesiyle tef'ilenin parçalanıp dağıtılmış konumuna düşürülmesi olmasıdır. 2. Hazf. Tef'ilenin sonundaki haffif sebebin düşürülmesidir. Bu aslında lâzımı bir illet olmakla birlikte mütekârib bahrinin birinci darbına dahil olduğunda uygulanması ihtiyaridir. Buna göre "فعل ← فعل ← فعل" = فعل ← فعل ← فعل dönüşür. Kasidenin beyitlerinde "فعل", "فعل" ile dönüşümlü olarak gelebilir. 3. Hazm. Genellikle bey-

tin birinci mısraının başında bir-dört, nâdiren ikinci mısra başında bir-iki harfin ziyâde edilmesidir. Bu ise vezne dahil edilmeyen ve beytin taktiinde hesaba katılmayan bir ilâvedir. Söz konusu ilâve bir ziyâde illeti olmakla birlikte ihtiyarî bulunmasıyla zihaf konumundadır. Fazlalıklar çoğunlukla beyitlerin muhtevasını birbirine bağlayan atf harfleri şeklinde gelir. Bazıları bunu şiirde garip bir olgu olarak görmüş, râvilerin şiiri farklı rivayet etmelerinden kaynaklandığını söylemiş, şiirin bilinen vezne, alışılmış âhengine ters düştüğü için terkedilmesini yeğlemiştir. Sirâceddin el-Verrâk, bir dizesinde bu olguyu şiirin ace-mi şaire zorla boyun eğdirmesi şeklinde niteliştir (Abdülhamîd er-Râzî, s. 61). Hz. Ali'ye nisbet edilen şu kıtada görüldüğü gibi: "ولا تجزع من الموت إذا حلّ بنا ديكاً / اشد" "ولا تجزع من الموت فإن الموت لا يقا" (Kapılma korkuya ölüm obana inmişse / Sabır göster ölüme gelecektir ölüm sana da). Burada "اشد" hezec bahrindeki şiirin asıl vezne dahil olmayan dört harfli bir ziyâdedir. Bu tür ziyâde içeren beyte "mahzûm" (burnu halkalı deve) denir. 4. Harm. Çoğunlukla beytin birinci mısraının, nâdiren de ikinci mısraının başında yer alan tef'ilenin başlangıcındaki mecmû' vetidin ilk harfini düşürmektir. Buna göre tavîl ve mütekâribde "فعل ← فعل ← فعل" = فعل ← فعل ← فعل, hezec ve muzâride "مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن" = مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن, vâfirde "مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن" = مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن dönüşür. Bu tür tef'ileye "eslem" (gedikli) denir. 2. Serm. Tavîl ve mütekâribdeki "feûlün"e harm illetiyle kabz zihafının birlikte uygulanmasıdır. Bu durumda ilk ve son harf düşerek "فعل ← فعل ← فعل" = فعل ← فعل ← فعل değişimi meydana gelir. Söz konusu tef'ile "esrem / mesrûm" (bir ön diş kırık / dişinin ucu kırık) diye anılır. 3. Azb. Vâfirde "müfâaletün"e sadece harm illetinin uygulanmasıdır. Burada ilk harf düşerek ← مفاعلتن "مفاعلتن"e dönüşür. Tef'ileye "a'zab" (kırık boynuzlu keçi) adı verilir. 4. Kasm. Vâfirdeki "müfâaletün"e harm ile asb zihafını birlikte uygulamaktır. Buna göre ilk harf düşürülür, beşinci harf sâkin kılınır (مفاعلتن ← مفاعلتن ← مفاعلتن). Böyle tef'ileye "aksam" (ön diş yarıdan kırılmış) denir. 5. Cemm / cemem. "Müfâaletün"e harm

ile aklî zihafının birlikte uygulanmasıdır. Burada birinci ve beşinci harf düşürülür (مفاعلتن ← فاعلتن = فاعلن). Tef'ileye "ecemm / mecmûm" (iki boynuzu da kırılmış keçi) adı verilir. 6. Aks. "Müfâletün" tef'ilesine harm illeti ile naks ve keff zihafının birlikte uygulanmasıdır. İlk ve son harf düşürülür, harekeli olan beşinci harf sâkin kılınır (مفاعلتن ← فاعلتن = مفعول). Bu tef'ile "a'kas" (boynuzları kulakları üzerinden enseye kıvrık durumdaki teke) diye anılır. 7. Harem. Hezec ve muzârideki "mefâilün" e sadece harm uygulanmasıyla ilk harfinin düşürülmesidir (مفاعيلن ← فاعيلن = مفعولن). Tef'ileye "müteharrim" (kesik burun) adı verilir. 8. Şetr / şeter. Hezec ve muzâride "mefâilün" e harm illeti ile kabz zihafının birlikte uygulanmasıdır (مفاعيلن ← فاعيلن). Bu tef'ileye "eşter" (alt göz kapağı yarık) denir. 9. Hareb. "Mefâilün" e harm illetiyle keff zihafını birlikte uygulamaktır. Burada ilk ve son harf düşerek "مفاعيلن ← فاعيلن = مفعول" değişimi olur. Tef'ile başı ve sonu düştüğünden "ahreb" (harap olmuş) diye anılır.

İllet Konumlu Zihaf Türleri. Birinci ve ikinci Mısra sonundaki tef'ilelerde meydana gelen bazı zihaf çeşitleri illetler gibi kasidenin tamamında uygulanması gereken bir zorunluluğu ifade eder. Bunlar tek başına bir zihaf türü ile gerçekleştiği gibi bir illetle birlikte de gerçekleşebilir. Çeşitleri şunlardır: 1. Basîr bahrinin bazı türlerinde sadece habn ile (فاعيلن ← فعلن); 2. Medîd'in bazı türlerinde habn ve hazf ile (فاعلاتن ← فعلات = فعلن); 3. Basîtin muhallasında habn ve kat' ile (مستفعيلن ← متفعيل = مفعولن); 4. Hafîfin meczûunda habn ve kasr ile (مستفعيلن ← متفعيل = مفعولن); 5. Mütedârekte habn ve terfil ile (فاعيلن ← فاعلاتن); 6. Tavîlin aruzunda sadece kabz zihafı ile (مفاعيلن); 7. Vâfirin meczûunda sadece asb ile (مفاعيلن ← مفاعلتن = مفعولن); 8. Kâmil bahrinde izmâr ve harez ile (متفاعيلن ← متفاعيل = مفعولن); 9. Serî'de tay ve kesf yahut vakf gibisiyle (مفاعلاتن ← مفعولن = فاعلن / فعلات); 10. Serî'de habl ve kesf ile (مفعولاتن ← معلن = فعلن); 11. Münserihle muktedabın arûz ve darbinde sadece tay ile (مستفعيلن ← مستعلن = متفعيلن).

Muâkabe-murâkabe-mükânefe: Bir veya iki tef'ilede yan yana gelen iki haffî sebebin üç hali vardır: Muâkabe / teâkub, murâkabe / terâkub ve mükânefe. Muâkabe gereği sebeblerin iki sâkin harfi birlikte sâlim olarak kalabilir, fakat birlikte düşürülemez. Sadece birine zihaf uygulanarak düşürülmesi zorunlu olur. "مفاعيلن" örneğinde "ع ي ن" sebeblerinden sâkin yâ ve "nûn"dan sadece birinin düşürülmesi (فاعلاتن / فاعلاتن) de (ف ن + ف) sebeblerinden sadece nûn ve "elif"ten birinin düşür-

rülmesi veya sâlim olarak bırakılmaları zorunlu olur. Murâkabe / terâkub da bir tef'ilede iki haffî sebebin yan yana gelmesidir. Bu durumda ikisi de ne sâlim olarak bırakılır ne de zihaf uygulanıp ikisi birlikte düşürülür. Sadece birinin zihaf gereği düşürülmesi zorunlu olur. "مفاعيلن" de yâ ile "nûn"un, "مفعولات" de fâ ile "vâv"dan birinin düşürülmesi şeklinde bir zihaf uygulaması zorunludur. Mükânefe bir tek tef'ilede iki haffî sebebin yan yana gelmesidir. Buna göre iki haffî sebebin de sâlim bırakılması, ikisine veya sadece birine zihaf uygulanması câizdir. "مستعلن" de sîn ile tâ birlikte düşürülmeyip sâlim bırakılabilir, birlikte düşürülebilir ya da sadece biri düşürülebilir. Buna göre farklı fer'î tef'ileler doğar.

Zihaf-İllet Farkları. Aslî (sâlim, sahih, tam) tef'ilelere dahil olarak birçok fer'î tef'ilenin doğmasına imkân veren değişiklikler olan zihaf ile illet arasında şu farklar söz konusudur: 1. Zihaf sebeblere, illet ise sebebe ve vetidlere dahil olur. 2. İllet sadece aruz ve darb tef'ilelerine, zihaf ise aruz, darb ve haşiv bütün tef'ilelere dahil olur. 3. Zihaf ta harf eklemesi olmaz, illette olur. 4. Zihafın kasidenin tamamında uygulanması ihtiyarî iken illetin uygulanması zaruridir. Bazı şartlarda uygulanması zaruri olan zihafa illet konumunda zihaf denildiği gibi bunun aksine uygulanması ihtiyarî olan illete de zihaf konumunda illet denir. Zihaf ve illetlere başvurulup aslî tef'ilelerde yapısal değişikliklerin meydana getirilmesi veznin ve onun ölçek alındığı şiirin müzikalitesiyle armonik yapısına hâlel getirebilir. Bir vezin ve şiirde zihaf ve illetlerin çokluğu şiirin kıymetini düşürür ve onu nesir düzeyine indirebilir. Dolayısıyla bu tür değişikliklerin usta şairlerce yapılması gerekir. Nitekim Asmaî, "Şiirde zihaf fıkhındaki ruhsat meselesi gibidir. Onu ancak usta fakih belirleyebilir" demiştir (İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 275-276).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hbl, hbn, hzm, btr, hrm, ktf, 'azb, ştr, şrm, şlm, kşm" md.leri; İbn Abdürabbih, *el-'İkdû'l-ferîd*, V, 432-437; Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Arûzî, *el-Câmî' fi'l-'arûz ve'l-kavâfi* (nşr. Züheyr Gâzî Zâhid – Hilâl Nâcî), Beyrut 1416/1996, s. 171-208; Sâhib b. Abbâd, *el-İknâ'* (nşr. M. Hasan Âlû Yâsîn), Bağdad 1379/1960, s. 6-7, 14-15, 18-19, 24, 32, 39, ayrıca bk. tür.yer.; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *'Arûzü'l-varaka* (nşr. Muhammed el-Alemî), Dârülbeyzâ 1404/1984, s. 12-13; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 274-294; İbn Ümmü Kâsım, *Şerhu Mukaddimetü İbnî'l-Hâcib fi 'ilmi'l-'arûz* (nşr. Ahmed Ali Muhammed), Kahire 1995, s. 88-92; Ab-

dülhamîd er-Râzî, *Şerhu Tuhfeti'l-Halil*, Bağdad 1968, s. 61; Safâ Hulûsî, *Fennü'l-tahtî'î-ş-şî'rî ve'l-kâfiye*, Bağdad 1397/1977, s. 207-209; Mecdî Vehbe – Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-muş-şalahâtü'l-'Arabiyye fi'l-luga ve'l-edeb*, Beyrut 1979, s. 11, 30, 88, 89, 108, 123, 137, 140, 159, 170, 230, 239; M. Saîd İsbir – Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 513-514, 607-608; Abdülazîz Atik, *'İlmü'l-'arûz*, Beyrut 1405/1985, s. 170-188; Mişâl Âsî – Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-muşaşşal fi'l-luga ve'l-edeb*, Beyrut 1987, I, 164, 290, 371, 382, ayrıca bk. tür.yer.; II, 731, 754, 772, ayrıca bk. tür.yer.; Abdullah Derviş, *Dirâsât fi'l-'arûz ve'l-kâfiye*, Mekke 1407/1987, s. 123-138; Nâyif Ma'rûf – Ömer Es'ad, *'İlmü'l-'arûzî'l-tahtîkî*, Beyrut 1407/1987, s. 39-52; Ali Cemîl Sellûm – Hasan M. Nûreddin, *ed-Delîl ile'l-belâğa ve 'arûzü'l-Halil*, Beyrut 1410/1990, s. 220-228; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-muşaşşal fi 'ilmi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve fûnûnî-ş-şî'r*, Beyrut 1411/1991, s. 36-52, 254-269, ayrıca bk. tür.yer.; Hâşim Sâlih Mennâ, *eş-Şâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi*, Beyrut 1414/1995, s. 230-245; M. Ali el-Hâşimî, *el-'Arûzü'l-vâzih*, Beyrut 1415/1995, s. 125-131; Zeyn Kâmil el-Huveysî, *el-'Arûzü'l-'Arabî*, İskenderiye 1996, s. 24-89; Adnân Hakkî, *el-Muşaşşal fi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve fûnûnî-ş-şî'r*, Beyrut 1421/2000, s. 14-21.

İSMAİL DURMUŞ

ZİHİN

(الذهن)

İnsanın idrak gücü.

Sözlükte "anlama, kavrama, akılda tutma, anlayış, kavrayış" gibi mânalara gelen **zihîn** (**zihn**) (*Lisânü'l-'Arab*, "zhn" md.) eski kaynaklarda genellikle "idrak yeteneği veya gücü" diye tanımlanır. Cürçânî'nin verdiği iki ayrı tanımdan ilki "dış ve iç du-yular dahil nefsin bilgileri kazanma yeteneğine sahip gücü", ikincisi "bilgilerin idrak edilmesini sağlayan eksiksiz yetenek" şeklindedir (*et-Ta'rîfât*, "ez-Zihn" md.). İlk tanım zihnin hem duyu hem akıl idrakıyla ilgili olduğu düşüncesini yansıtmaktadır. Ebû'l-Bekâ da zihnin mutlak anlamda insan nefsi, nefsin idrak güçlerinden biri yahut tamamı için kullanılabildiğini, dolayısıyla genelde "idrak gücü" anlamına geldiğini belirtmektedir. Aynı âlim Fahreddin er-Râzî'ye dayandırdığı bir tanımda zihnin nefse bilgileri edinme imkânını sağlayan yetenek olduğunu, bu yeteneğin iyi işlemesine "fitnat", hızlı işlemesine "zekâ" denildiğini aktarır. Yine Ebû'l-Bekâ, zihnin akıl ve nefisle eş anlamlı kullanılabildiğini vurgulamakla birlikte aralarındaki ince anlam farklılıklarına değinmektedir. Buna göre nefis genel olarak bedeni yöneten (mu-tasarıf), akıl idrak eden (müdrîke) güçtür; zihin ise idrak yeteneği olması yönünden bu adı almıştır (*el-Külliyât*, s.